
MOMENTEN UIT DE VOORGESCHIEDENIS VAN DE BIBLIOTHEEK- EN DOCUMENTATIEBEWEGING (deel 1)

Paul SCHNEIDERS

Documentatiehistoricus op rust

- De voorgeschiedenis van de bibliotheek- en documentatiebeweging start met de uitvinding van de typografie en de boekdrukkunst. De organisatie van de wetenschapsbeoefening en de wetenschappelijke communicatie verandert: wetenschappelijke genootschappen, bibliotheken die als "laboratorium" dienst doen, bibliografie - van boekenlijst tot literatuurlijst, de *Encyclopédie*, het veranderende wetenschappelijke boek, de literatuurberg, de classificatie,... Ze culminereren wat betreft dit deel in een Franse Revolutie die tevens een bibliotheek- en bibliografierevolutie is. En die samen met de reeds in de achttiende eeuw toenemende vraag naar het nuttige en de praktische toepasbaarheid van kennis en wetenschap er voor zal zorgen dat er een bèta-kringloop zal ontstaan.
- Les antécédents du mouvement des bibliothèques et de la documentation remontent à l'invention de la typographie et de l'imprimerie. L'organisation de l'activité et de la communication scientifiques se modifie : les cercles scientifiques, les bibliothèques qui servent de « laboratoire », la bibliographie – de liste de livres à répertoire – l'*Encyclopédie*, le livre scientifique en mutation, l'accumulation de références, la classification... Tous ces éléments culminent en une Révolution française qui est en même temps une révolution bibliographique. Dès le 18e siècle, cette évolution se conjugue à une exigence accrue d'applications pratiques ainsi qu' à une demande d'utilité de la science et de la connaissance, ce qui mènera à la naissance d'un circuit « bêta ».

In dit artikel verschijnt het eerste deel van twee van *Momenten uit de voorgeschiedenis van de bibliotheek- en documentatiebeweging*, zijnde het eerste hoofdstuk van het academisch proefschrift, *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914; bibliografische ondernemingen rond 1900*, dat Paul Schneiders op 20 april 1982 voorlegde en verdedigde ter verkrijging van de graad van doctor in de Letteren aan de Universiteit van Amsterdam. Dit eerste deel schetst de voorgeschiedenis van de beweging, van 1450 tot 1830. Het artikel werd grotendeels overgenomen op kleine weglatingen en spellingsaanpassingen na en weerspiegelt de stand van zaken begin jaren 1980¹.

De periode 1450-1830

De uitvinding van de typografie omstreeks het midden van de vijftiende eeuw leidde, kwalitatief en kwantitatief, tot revolutionaire veranderingen in de wetenschappelijke communicatie. Francis Bacon (1561-1626) noemde kompas, buskruit en boekdrukkunst de drie belangrijkste uitvindingen, de historicus Macaulay (1800-1859) alfabet, boekdrukkunst en spoorwegen². De komst van het gedrukte boek stimuleerde in hoge mate bibliografische activiteiten: de Zwitserse bibliograaf, tevens een vooraanstaand geleerde, Konrad Gessner (1516-1565), was een van de eersten, die er doelbewust naar streefde het boek niet in de massa verloren te laten gaan³ "*Gessner rides once more*" is een commentaar geweest in 1974 op het werk van Otlet, een verwijzing die terecht aandacht vraagt voor de continuïteit in de bibliografische beheersing⁴.

De uitspraak dat voor de wetenschap de Middeleeuwen eindigen omstreeks 1600⁵ wordt bevestigd door veranderingen, die zich ook op het vlak van de organisatie van de wetenschapsbeoefening en de wetenschappelijke communicatie voordoen. Bacon stelde een indeling der wetenschap op waarop de Amerikaanse bibliothecaris Dewey zich niet toevallig beriep toen hij in 1876 zijn decimale classificatie publiceerde. Bacon pleitte voor een "think thank" met zijn idee van een Huis van Salomo waarin empirisch onderzoek en literatuurstudie in harmonieuze samenwerking beoefend zouden worden⁶. De oprichting van de Royal Society in 1662 herinnert aan dat ideaal.

Bibliografische activiteiten nemen in de zeventiende eeuw niet alleen sterk toe, ook van de kant van boekhandel en uitgeverij, maar de bibliografie vertoont tevens qua structuur een belangrijke wijziging. De historicus Brodman noemt 1637 een belangrijk jaar vanwege het verschijnen van de medische bibliografie van Johannes Antonides van der Linden, compleet met verwijzingen en verschillende lettertypen om het belangrijke van het minder belangrijke te onderscheiden⁷.

Bibliografieën gaan zich vanaf het midden van de zeventiende eeuw steeds meer op recente literatuur richten, is het oordeel van De la Fontaine Verwey⁸.

In de moderne wetenschappelijke communicatie is het tijdschrift absoluut onmisbaar. Het ontstond vanuit de wetenschappelijke revolutie en de geschiedenis van het wetenschappelijke tijd-

schrift laat men beginnen op 5 januari 1665 toen, dankzij de steun van Colbert, het eerste nummer kon verschijnen van het *Journal des Savants*. Een tijdschrift in de landstaal dus en niet in het Latijn. Doel van het *Journal des Savants* was blijkens het woord vooraf in de eerste aflevering om de lezer in te lichten over: "*Ce qui se passe de nouveau dans la République des lettres.*" ["Wat zich (aan) nieuw aandient in de Republiek der letteren."] Anderen konden voor hun nieuws de nieuwstijding, voorloper van ons dagblad, raadplegen⁹.

Van meet af aan heeft het wetenschappelijke tijdschrift twee hoofdfuncties vervuld: verslaggeving van en over wetenschappelijk nieuws. De taak, die in sommige wetenschappen vanaf het eind van de achttiende eeuw geleidelijk en gedeeltelijk door referaatbladen zou worden gaan vervuld, was dus in eerste instantie mede een taak van het wetenschappelijke tijdschrift.

Wetenschappelijk genootschap en wetenschappelijk tijdschrift waren antwoorden op de behoefte aan organisatie van onderzoek en op de behoefte aan organisatie van berichtgeving over onderzoek. Het vorstelijk absolutisme stimuleerde deze organisatie¹⁰.

Van een verlangen om de bibliotheekdeur wijder open te zetten getuigt het boekje van Gabriel Naudé *Advis pour dresser une bibliothèque* (1627). Daarin pleit deze bibliothecaris van Mazarin voor de opname van moderne literatuur, voor een goede ordening van de boeken en ruime toegangsmogelijkheden voor de onderzoeker. De bibliotheekhistoricus Shera wijst er op dat de activiteiten van Naudé samenvallen met die van Hobbes, Grotius, Galilei, Kepler, Bacon en Descartes¹¹. In deze tijd wordt de bibliotheek belangrijk als "laboratorium" voor de geleerde, concludeert hij. Ongetwijfeld wordt in de zeventiende eeuw de literatuurstudie voor de geleerde steeds belangrijker maar anderzijds gaan de bibliothecarissen het conserveren van het culturele, literaire erfgoed als hun belangrijkste taak zien. Veel minder richtten zij zich op de exploitatie van hun schatten. Tijdschriften, voor zover aangeschaft in eeuwen zonder een vast budget voor de bibliotheken, werden als boek behandeld en de afzonderlijke tijdschriftartikelen werden niet in de catalogus opgenomen¹². De bibliotheken van de universiteiten, alfa- en boekgericht, gingen daardoor als schakels in de natuurwetenschappelijke informatievoorziening geleidelijk aan hun plaats afstaan aan bibliotheken van geleerdengenootschappen. Men kan derhalve van een verstarring bij de universiteitsbibliotheken van toen spreken, zoals ook als centra van studie van de natuurwetenschappen de genootschappen meer op de voorgrond traden en niet de universiteiten¹³.

Geen voorgeschiedenis van de bibliotheek- en documentatiebeweging kan om Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) heen. Hij heeft het vraagstuk van de literatuur- en informatievoorziening zò fundamenteel aan de orde gesteld dat bijna drie eeuwen later Schober over hem kon schrijven: "*Leibniz vertritt... eine Konzeption von Dokumentation, wie sie erst wieder in neuester Zeit entwickelt worden ist.*" ["Leibniz verdedigde... een documentatieconcept dat pas terug in de nieuwste tijd ontwikkeld werd"]¹⁴ Leibniz publiceerde over de noodzaak van duidelijkheid van taal en teken, ontwierp het plan voor een permanent bij te houden encyclopedie - men vindt zijn gedachte in de geschiedenis steeds terug, onder andere bij Otlet en Wells - en de Oostenrijkse keizer Leopold I adviseerde hij de uitgave van een *Nucleus librarius semestralis*, twee keer per jaar in druk verschijnende samenvattingen van nieuwe, gezaghebbende boeken.

Achter achttiende-eeuwse leuzen als "Tijd is geld" en "Kennis is macht" gaat onder meer het streven schuil naar nuttige, praktische informatie. De Hamburgse kooplieden, die in 1735 de Kommerzbibliothek oprichtten, brachten een verzameling bijeen van "*einige dem commercio sehr nützliche Bücher.*" ["enige voor de handel zeer nuttige boeken"]¹⁵. De administratieve-juridische bibliotheken van vorsten, steden en gerechtshoven, de medische boekerijen en andere voorlopers van de twintigste-eeuwse speciale bibliotheek zijn tekenen van een groeiende behoefte om wetenschap, handel en bestuur op literatuur te laten steunen. Vorstelijk absolutisme, het verlichte denken en het vooruitgangsgeloof stimuleerden de registratie van dat wat bekendheid "verdiende".

Het wetenschappelijke boek verraadt, blijkens de ons inziens overigens wel wat krasse bewering van Thyregod, de overgang van een kostbaar voorwerp van devotie, bedoeld voor een selecte gebruikersgroep, naar object van praktische aard, gids voor een zich emanciperende burgerij¹⁶. Bij dit laatste gaan de gedachten over die verlichte eeuw, door de boekhistorici wel "*l'âge des dictionnaires*" ["de eeuw van de woordenboeken"] genoemd, vanzelfsprekend uit naar de *Encyclopédie*, het uitvoerige manifest en seculiere Evangelie van de Verlichting, maar "*primarily a massive work of reference*" ["allereerst een zwaar referentiewerk"]¹⁷.

Hoeveel lectuur zou ons bespaard zijn gebleven als er goede samenvattingen geweest waren, verzuchtte D'Alembert. Hij kondigde in een prospectus de *Encyclopédie* aan als de fundamentele, niet aan tijd gebonden informatie. In een werkstuk over de geschiedenis van documentatie heeft Strauch de *Encyclopédie* als verzameling

van bijdragen, die de stand van kennis weergeven, vergeleken met het moderne "Literaturbericht" en "State of the art report", het kritische overzichtsartikel.

"Mit der Verwendungsmöglichkeit als Synonym-Wörterbuch hat die Enzyklopädie also bereits ähnliche Zielsetzungen verfolgt, wie sie heute bei der Konstruktion von Dokumentations-Thesauri aktuell sind." [Met de toepassingsmogelijkheid als synoniemenwoordenboek had de encyclopedie dus al gelijkaardige objectieven nagestreefd, hoe ze tegenwoordig bij de bouw van documentatiethesauri actueel zijn.]¹⁸

Het was overigens geen bibliothecaris maar een uitgever-boekhandelaar, die in de *Encyclopédie* het lemma van veertien kolommen over de catalogus verzorgde met daarin de passage: "Un homme de lettres doit cependant s'en faire un plan méthodique, afin de savoir caractériser et réduire à des classes convenables ce nombre prodigieux d'écrits qu'on a donnés et qu'on donne tous les jours au public; autrement il est exposé à errer perpétuellement dans l'immensité de la Littérature, comme dans un labyrinthe plein de routes confuses." ["Een geleterde/letterkundige dient echter er zich eerst een methodisch plan van te maken, om te weten karakteriseren en herleiden tot redelijke klassen dit verwonderlijk aantal schrijfsels dat men gaf en alle dagen geeft aan het publiek: anders is hij blootgesteld aan eeuwig rondzwerven in de onmetelijke grootheid van de Literatuur, zoals in een labyrint vol van verwarde wegen."] Niet de eerste, zeker niet de laatste klacht, deze ontboezeming. De bibliograaf Ploucquet laat in 1808 in zijn klacht dan ook vertrouwde geluiden horen: er gaat geen dag voorbij of iemand gooit nòg een bijdrage op de literatuurberg. En hij vervolgt: titels geven alleen is niet voldoende meer, want titels zijn vaak misleidend en bovendien kunnen waardevolle gegevens verborgen liggen in boeken waarvan de titel niet zou doen vermoeden. Autopsie is niet mogelijk, verzucht hij¹⁹.

De Franse Revolutie was tevens een bibliotheek- en bibliografie-revolutie. Miljoenen boeken en archiefstukken werden adiel en geestelijkheid ontnomen en in literaire depots opgeslagen; Archives Nationales en Bibliothèque Nationale werden opgericht want de burger had recht op informatie. Van het plan een nationale centrale catalogus aan te leggen waarbij de gehate, "feodale" speelkaarten als fiches konden dienen, is niets terecht gekomen, wèl werden de eerste nationale regels voor titelbeschrijving opgesteld²⁰.

Omstreeks 1800 gaf op bibliografisch gebied Frankrijk de toon aan, met Duitsland als goede tweede. Gabriel Peignot stelde zijn *Répertoire Bibliographique Universel* samen. Het werd de

naam die Otlet later voor zijn bibliografisch apparaat zou gebruiken. Jacques Charles Brunet ontwikkelde in zijn *Manuel du librairie et de l'amateur de livres* een veel nagevolgde classificatie en bij decreet van 14 oktober 1811 riep Napoleon de *Bibliographie de l'Empire Français* in het leven.

De geschiedschrijfster van de bibliografie, Louise-Noëlle Malclès, stelt terecht dat de grote wetenschappelijke veranderingen in de negentiende eeuw het wetenschappelijk werk fundamenteel veranderen. Duitsland neemt in de negentiende eeuw een voorsprong, en is "l'avant-garde du mouvement bibliographique" [de avant-garde/voorhoede van de bibliografische beweging] maar aan het eind van de eeuw wordt die rol overgenomen door de Verenigde Staten (van Amerika). "Les États-Unis vont plus loin que les pays d'Europe en faisant de leur bibliographie une véritable industrie." ["De Verenigde Staten [van Amerika] gaan veel verder dan de Europese landen door van hun bibliografie een echte industrie te maken."] ²¹ Met het Duitse *Pharmaceutisches Zentralblatt* (1830) kan men de directe voorgeschiedenis van de bibliotheek- en documentatiebeweging laten beginnen, met de Amerikaanse *Chemical Abstracts* (1907) bevinden wij er ons midden in. "Parmi les sciences, la chimie est à l'avant-garde du progrès en ce qui concerne la documentation." ["Onder de wetenschappen is de scheikunde de voorhoede van de vooruitgang voor wat betreft de documentatie."] ²²

Toen in de achttiende eeuw in toenemende mate van kennis en wetenschap nuttige en praktische toepasbaarheid werden gevergd en de natuurwetenschappen, de scheikunde en de plant- en dierkunde voorop, een hoge vlucht namen, gingen de contouren van verschillende informatie-circuits zich aftekenen. Hand in hand met wetenschappelijke specialisatie drong de verbijzondering ook door in de methoden van kennisvergaring en kennisverspreiding. Globaal gesteld: naast de alfa-kringloop ontstond een bèta-kringloop. In de bèta-gerichte communicatie namen het genootschap, het tijdschrift en de speciale bibliotheek een steeds belangrijker plaats in, al stond de literatuurstudie vaak vooral in dienst van grensverleggend laboratorium- of veldwerk waarbij de kennis, verkregen uit de literatuur, het vertrekpunt werd voor eigen onderzoek.

De beoefenaars van de alfawetenschappen bleven boekgericht, want boeken waren voor hen tevens studieobject. De wetenschappelijke bibliotheken waren van oudsher actief in de alfa-kringloop en verwaarloosden min of meer het wetenschappelijk tijdschrift. De Eerste Industriële Revolutie en de Romantiek vergrootten de afstand tussen beide kringlopen, de verbindingen

tussen alfa- en bèta-wetenschappen werd steeds losser. Beoefenaars van de 'voorwaarts gerichte' wetenschappen en de technici eisten andere voorzieningen dan zij die zich in literair-historische onderwerpen verdiepten.

In de reorganisatie van het negentiende-eeuwse onderwijs bijvoorbeeld en in de splitsing in verschillende klassen binnen academies van wetenschappen verraaft zich deze divergentie. Eind

negentiende eeuw wordt deze divergentie een confrontatie.

Paul Schneiders
Slochterenlaan 13
1405 AL Bussum
Nederland
p.schneiders@casema.nl

April 1982

Noten

- ¹ Het gaat hier om het eerste hoofdstuk, namelijk *I Momenten uit de voorgeschiedenis van de bibliotheek- en documentatiebeweging* in Schneiders, Paul. *De bibliotheek- en documentatiebeweging 1880-1914: bibliografische ondernemingen rond 1900. Academisch proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de Letteren aan de Universiteit van Amsterdam, op gezag van de Rector Magnificus, dr D. W. Bresters hoogleraar in de Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen, in het openbaar te verdedigen in de aula der Universiteit (tijdelijk in de Lutherse Kerk, ingang Singel 411, hoek Spui) op dinsdag 20 april 1982 des namiddags te 16.00.* Universiteit van Amsterdam, 1982, p. 1-28. Het tweede hoofdstuk, namelijk *II. De bibliotheek- en documentatiebeweging omstreeks 1900* verscheen in drie delen eerder in dit tijdschrift in vol. 66 (2012), nrs. 2 & 3 en vol. 67 (2013), nr. 1. Het is vooral gebaseerd op bibliotheekhistorische literatuur alsmede in beperkte mate op studies op gebieden als wetenschapsgeschiedenis, geschiedenis van de bibliografie, geschiedenis van het tijdschrift en van boekhandel en uitgeverij.
- Een zeer globale maar wel heldere geschiedenis van documentatie is Windel, G. *Geschiede der Dokumentation*. In Laisiepen, Klaus, Lutterbeck, Ernst, Meyer-Uhlenried, Karl-Heinrich. *Grundlagen der praktischen Information und Dokumentation: eine Einführung*. Tweede druk. K. G. Saur, 1980.
- Voor de bibliotheekgeschiedenis, met name de geschiedenis van de wetenschappelijke bibliotheken, is het standaardwerk nog altijd Milkau, Fritz. (Begr.); Leyh, G. (Hrsg.). *Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Bd. I, II und III*. Otto Harrassowitz, 1952-1965. Voor de geschiedenis van het openbare bibliotheekwezen Langfeldt, J. (Hrsg.); Joerden, R. et al. (Bearb.). *Handbuch des Büchereiwesens. I, II und III*. Otto Harrassowitz, 1965-1973.
- Zeer veel informatie, zij het hinderlijk verspreid over de verschillende bijdragen, biedt de *Encyclopedia of library and information science*, 1968, waarvan tot medio 1981 30 delen verschenen zijn.
- Voor de geschiedenis van de speciale bibliotheek zijn er de studies van:
- Brodman, E. The special library; the mirror of its society. *The journal of library history*, 1966, vol. 1, p. 108-124.
- Jelin, V. The "instrumental" use of libraries; a study of the intellectual origins of the modern industrial libraries in nineteenth century America. *Libri*, 1970, vol. 20, p. 15-28.
- Johns, Ada Winifred. *Special libraries; development of the concept their organizations and their services*. Scarecrow Press, 1968.
- en Kruzas, Anthony Thomas. *Business and industrial libraries in the United States 1820-1940*. Special Libraries Association, 1965.
- Een beknopte, waardevolle, bibliotheekgeschiedenis met sterke nadruk op de culturele en sociaal-economische aspecten biedt Thyregod, Oskar. *Die Kulturfunktion der Bibliothek*. M. Nijhoff, 1936.
- Gebruik is verder gemaakt van de handzame werken:
- Johnson, Elmer D. *Communication; an introduction to the history of writing, printing, books and libraries*. Scarecrow Press, 1973.
- Johnson, E.D., Harris, M.H. *History of libraries in the western world*. Derde druk. Scarecrow Press, 1976
- Masson, André; Salvan, Paule. *Les bibliothèques*. Presses universitaires de France, 1970.
- Thompson, J. *A history of the principles of librarianship*. Clive Bingley, 1977.
- Vorstius, J., Joost, S. *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. Otto Harrassowitz, 1977.
- en Weimann, Karl-Heinz. *Bibliotheksgeschichte; Lehrbuch zur Entwicklung und Topographie des Bibliothekswesens*. K.G. Saur, 1975.
- Over Amerikaanse bibliothecarissen de uitstekende Bobinski, George Sylvan; Hauk, Shera Jesse; Wynar, Bohdan S. *Dictionary of American library biography*. Libraries Unlimited, 1978.
- Wat betreft de ontwikkeling van catalografie en ontsluitingssystemen zijn te noemen:
- Hanson, E.R.; Daily, J.E. Catalogs and cataloging. In Kent, A.; Lancour, H. (eds.). *Encyclopedia of library and information science*. M. Dekker, 1970, p. 242-305.
- Horner, John (Leonard). *Cataloguing*. Association of Assistant Librarians, 1972.
- Lehnus, Donald J.; Richmond, Phyllis A. (introd.). *Milestones in cataloguing; famous catalogers and their writings, 1835-1969. (Research studies in library science; 13)*. Libraries United, 1974.
- en vooral Metcalfe, J.W. *Information retrieval, British and American, 1876-1976*. Scarecrow Press, 1976.
- Voorts De Mooy, A.J. De ontwikkelingsgang van de alfabetische catalogus. *Bibliotheekleven*, 1956, jrg. 41, p. 259-274.

- Norris, D.M. *A history of cataloguing and cataloguing methods 1100-1850; with an introduction survey of ancient times*. Grafton, 1939.
- Pettee, J. The development of authorship entry. *The Library Quarterly*, 1936, vol. 6, p. 270-290 en Pettee, J. *Subject headings ; the history and theory of the alphabetical subject approach to books*. H.W. Wilson, 1946.
- Ranz, Jim. *The printed book catalogue in American libraries 1723-1900*. American Library Association, 1964.
- Het standaardwerk over de geschiedenis van de classificatie is Samurin, E.I. *Geschichte der bibliothekarisch-bibliographischen Klassifikation. I und II*. Verlag Dokumentation, 1964-1967, waarvan in 1977 een tweede, ongewijzigde druk verscheen in één band. Geschreven vanuit een marxistische visie.
- Voor: Scott, E. The evolution of bibliographic systems in the United States, 1876-1945. *Library trends*, 1976, vol. 25, p. 293-309.
- en Strout, Ruth French. The development of the catalog and cataloging methods. Strout, Ruth French (ed.). *Towards a better cataloging code ; papers presented before the Twenty-First Annual Conference of the Graduate Library School of the University of Chicago June 13-15, 1956*. University of Chicago Press, 1957.
- Een globale historische behandeling van het thema bibliotheek en wetenschappelijke communicatie bieden: Frank, Peter R. Einleitung. Frank, Peter R. (Hrsg.). *Von der systematischen Bibliographie zur Dokumentation*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978, p. IX-XXIV.
- Hammer, D.P. (ed.). *The information age ; its development, its impact*. Scarecrow Press, 1978.
- en vooral : McGarry, K.J. *Communication knowledge and the librarian*. C. Bingley ; Linnet Books, 1975.
- en Meadows, A.J. *Communication in science*. Butterworths, 1974.
- De geschiedenis van het wetenschappelijke tijdschrift o.a. bij: Houghton, B. *Scientific periodicals ; their historical development, characteristics and control*. Clive Bingley ; Linnet Books, 1975.
- en Kronick, David A. *A history of scientific and technical periodicals ; their origins and development of the scientific and technological press 1665-1790*. Scarecrow Press, 1962.
- Voor de geschiedenis van de bibliografie is geraadpleegd: Besterman, Th. *The beginnings of systematic bibliography*. Humphrey Milford ; Oxford University Press, 1935.
- Shera, J.H. ; Egan, M.E. *Bibliographic organization ; papers presented before the Fifteenth Annual Conference of the Graduate Library School, July 24-29, 1950*. University of Chicago Press, 1951.
- Blum, R. Vor- und Frühgeschichte der nationalen Allgemeinbibliographie. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 1958, vol. 2, kolom 233-303.
- Blum, R. Bibliographia ; eine wort- und begriffsgeschichtliche Untersuchung. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 1969, vol. 10, kolom 1009-1246.
- Maclès, Louise-Noëlle. *La bibliographie*. Presses universitaires de France, 1956.
- en Milkau, F. *Centralkataloge und Titeldrucke ; geschichtliche Erörterungen und praktische Vorschläge im Hinblick auf die Herstellung eines Gesamtkatalogs der Preussischen wissenschaftlichen Bibliotheken*. Harrassowitz, 1898.
- Over de Engelse boekhandelbibliografie: Growoll, Adolf ; Eames, Wilberforce. *Three centuries of English booktrade bibliography ; an essay on the beginnings of booktrade bibliography since the introduction of printing and in England since 1595*. Holland Press, 1964.
- Voor de geschiedenis van het referatenblad is Manzer, Bruce M. *The abstract journal, 1790-1920: origin, development, and diffusion*. Scarecrow Press, 1977 onmisbaar.
- Schaars zijn studies over de bibliografische beheersing op afzonderlijke vakgebieden. Voorbeelden zijn: Brodman, E. *The development of medical bibliography*. Medical Library Association, 1954 voor de medische bibliografie,
- Cole, A.H. Conspectus for a history of economic and business literature. *The journal of economic history*, 1957, vol. 17, p. 333-388 voor de economie
- en vooral Simon, H.-R. *Die Bibliographie der Biologie. Darstellung unter wissenschaftshistorischen und informationstheoretischen Gesichtspunkten*. A. Hiersemann, 1977 voor de biologie.
- De ontwikkeling van het medische tijdschrift bij Von Brunn, W.A.L. *Medizische Zeitschriften im neunzehnten Jahrhundert ; Beiträge zur Geschichte der allgemein-medizinischen Fachpresse*. G. Thieme, 1963.
- ² Van de zeer uitgebreide literatuur over de uitvinding van de boekdrukkunst noemen wij hier slechts twee publicaties en dan recente [Nota van de uitgever: in het begin van de jaren 1980], die vooral op de cultuurhistorische en informatie-technologische aspecten ingaan: Eisenstein, Elizabeth L. *The printing press as an agent of change ; communications and cultural transformations in early-modern Europe. I and II*. Cambridge University Press, 1979.
- Vervliet, H.D.L. *Gutenberg of Diderot? De typografie als factor in de wereldgeschiedenis. (Inaugurale rede Universiteit van Amsterdam 16 mei 1977)*. Van Loghum Slaterus, 1977.
- De uitspraak van Macaulay bij Baumgart, W. *Der Imperialismus ; Idee und Wirklichkeit der englischen und französischen Kolonialexpansion 1880-1914. (Wissenschaftliche Paperbacks : Sozial- und Wirtschaftsgeschichte ; 7)*. Steiner, 1975, p. 19.
- ³ Men vindt de naam ook gespeld als Gesner. Thyregod, O. *Die Kulturfunktion der Bibliothek*. M. Nijhoff, 1936, p. 205: "Gesner ist kurz gesagt der erste Dokumentalist" [Gesner is (in het) kort gezegd de eerste documentalist] waar Thyregod echter direct op laat volgen dat documentatie pas een feit werd bij de komst van de bedrijfsarchieven in Duitsland en Amerika in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

- McGarry, K.J. *Communication knowledge and the librarian*. C. Bingley, 1975, p. 142 noemt Gessner de eerste, die pogingen deed om de literatuurlawine te beheersen.
Over Gessner voorts:
Escher, H. Die Bibliotheca Universalis Konrad Gessners. *Vierteljahrsschrift der naturforschenden Gesellschaft in Zürich*, 1934, Bd. 79, p. 174-191 en Escher, H. Konrad Gessner über Aufstellung und Katalogisierung von Bibliotheken. *Mélanges offerts à Marcel Godet*. P. Attinger, 1937.
Fischer, H. Conrad Gessner (1516-1565) as bibliographer and encyclopedist. *The Library 5 Series*, 1966, vol. 21, p. 269-281.
en Schatzmann, P.-E. Conrad Gessner et les débuts de la bibliographie universelle. *Libri*, 1952-1953, vol. 2, p. 37-49.
Inzake de vraag in hoeverre men al vóór Gutenberg van bibliografie kan spreken:
Estivals, R. *La bibliométrie bibliographique*. Dissertation Université de Paris. Service de reproduction des thèses de l'université, 1971, I, p. 417-419 en II, p. 698.
- 4 Coblans, H. *Librarianship and documentation ; an international perspective*. Deutsch, 1974, p. 30.
- 5 Ornstein (Bronfenbrenner), M. *The rôle of scientific societies in the seventeenth century*. Third edition. The University of Chicago Press, 1963, p. 50.
- 6 Ornstein (Bronfenbrenner), M. *The rôle (...)*, 1963 geeft in appendix op p. 264-270 Bacons beschrijving van het huis van Salomo.
Zie voorts: Kronick, D.A. *A history of scientific and technical periodicals ; the origins and development of the scientific and technological press 1665-1790*. Second edition. Scarecrow Press, 1962, p. 43-44.
Over Bacon en de Encyclopedisten: Schalk, F. *Einleitung in die Encyclopädie der französischen Aufklärung*. Hüber, 1936, p. 93-95.
- 7 Brodman, E. *The development of medical bibliography*. Medical Library Association, 1954, p. 32.
"After 1600, bibliographies rapidly spread, and multiplied to an enormous extent, but nothing of fundamental importance was added to the principles laid down in this first period" [Na 1600 verspreidden bibliografiën zich snel en multipliceerden tot een enorme extentie maar niets van fundamenteel belang werd toegevoegd aan de principes die neergelegd werden in de eerste periode], Besterman, Th. *The beginnings of systematic bibliography*. Oxford University Press, 1935, p. 33.
- 8 De la Fontaine Verwey, H. *De wereld van het boek: rede*. Tjeenk Willink, 1954, p. 9-11.
- 9 Morgan, B.T. *Histoire du Journal des Sçavans depuis 1665 jusqu'en 1701*. Presses universitaires de France, 1928, *passim*. De titel was aanvankelijk *Journal des Sçavans*. In de eerste aflevering richtte de redacteur zich tot de lezer: "Le dessein de ce Journal estant de faire scavoir ce qui se passe de nouveau dans la République des lettres, il sera composé. Premièrement d'un Catalogue exact des principaux livres qui s'imprimeront dans l'Europe. Et on ne se contentera pas de donner les simples titres, comme ont fait jusqu'à présent la plupart des Bibliographes : mais de plus on dira dequoi ils traitent, à quoi ils peuvent estre utiles." [Het doel van dit Tijdschrift bestaat eruit om te laten kennen wat er zich aan nieuwigheden voordoet in de Republiek der letteren. Het zal samengesteld worden. Ten eerste een exacte catalogus van de belangrijkste boeken die gedrukt worden in Europa. En men zal niet tevreden zijn met het geven van de eenvoudige titels, zoals tot nu toe de meeste bibliografen doen: maar men zal zeggen waarover ze handelen en waarom ze nuttig zouden kunnen zijn.]
- 10 King, James Edward. *Science and rationalism in the government of Louis XIV 1661-1683*. Johns Hopkins Press, 1949, p. 311; p. 108: "In particulars, Colbert, or Louis XIV were advocates of clarity, exactitude... application and thoroughness in the formulation and presentation of information.", p. 190: "A government of scientifically oriented inquiry." [In bijzonder, Colbert of Lodewijk XIV waren pleitbezorgers van duidelijkheid, exactheid... toepassing en grondigheid in de formulering en presentatie van informatie.]
Mongrédien, G. *Colbert 1619-1683*. Hachette, 1963, p. 17: "Colbert créa le despotisme administratif." [Colbert creëerde het administratief despotisme.]
- 11 Shera, Jesse Hauk. *Introduction to library science. Basic elements of library*. Libraries Unlimited, 1976, p. 28.
Over Naudé: Bissel, C. *Die Bibliographia Politica des Gabriel Naudé*. Palm & Enke, 1966, 134 p.
- 12 Hanson, E.R. ; Daily, J.E. Catalogs and cataloging. Kent, Allen ; Lancour, Harold (eds.) *Encyclopedia of library and information science*. Marcel Dekker, 1970 (1968), p. 243 vermoeden dat het verwaarlozen van het tijdschriftartikel samenhangt met de oorspronkelijke gerichtheid van bibliothecarissen op codices en boeken en de late komst van het tijdschrift.
Rolloff, H. Die Katalogisierung. In : Milkau, F. (Begr.) ; von Leyh, G. (Hrsg.). *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. Harrassowitz, 1961, 2e dr., p. 251-252: Door het grote aantal is opname van titels van tijdschriftartikelen in de catalogus onmogelijk; het kan alleen in de speciale bibliotheek en ligt op het terrein van documentatie.
- 13 Ornstein, Martha. *The rôle of scientific societies in the seventeenth century*. 3e dr. Archon Books, 1963, p. 259.

- 14 Strauch, Dietmar. *Wissenschaftliche Kommunikation und Industrialisierung ; Einheit und gesellschaftliche Bedeutung der Wissenschaft als Kommunikationsprobleme*. Verlag Dokumentation, 1976, p. 13, een uitspraak van Schober citerend. Een bondige behandeling van Leibniz als bibliothecaris in Newman, L.M. *Leibniz (1646-1716) and the German library scene*. Library Association, 1966.
- 15 Baasch, E. Die Kommerzbibliothek in Hamburg. *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1919, vol. 34, p. 148.
Thyregod, Oskar. *Die Kulturfunktion der Bibliothek*. Martinus Nijhoff, 1936, p. 155 acht het een kwalijke nalatigheid van de toen levende bibliothecarissen dat zij voor deze nieuwe gebruikers geen oog hadden, "*Europa hat viele Möglichkeiten gehabt andere als die traditionellen, gelehrsamkeitsbewahrenden Bibliotheken ins Leben zu rufen, aber diese Möglichkeiten wurden selten ausgenutzt.*" [*Europa had vele mogelijkheden gehad, andere als de traditionele eruditiebewarende bibliotheken in het leven te roepen maar deze mogelijkheden werden zelden benut.*]
- 16 Thyregod, Oskar. *Die Kulturfunktion der Bibliothek*. Martinus Nijhoff, 1936, p. 83.
- 17 Lough, J. *The Encyclopédie*. Longman, 1971, p. 91 in het hoofdstuk *Reference work or "machine de guerre"*. Vergelijk het prospectus van Diderot, aldaar p. 63.
Zie voorts Strauch, Dietmar. *Wissenschaftliche Kommunikation und Industrialisierung ; Einheit und gesellschaftliche Bedeutung der Wissenschaft als Kommunikationsprobleme*. Verlag Dokumentation, 1976, p. 30-39.
- 18 Strauch, Dietmar. *Wissenschaftliche Kommunikation und Industrialisierung ; Einheit und gesellschaftliche Bedeutung der Wissenschaft als Kommunikationsprobleme*. Verlag Dokumentation, 1976, p. 37.
- 19 Brodman, E. *The development of medical bibliography*. Medical Library Association, 1954, p. 77-81.
- 20 Riberette, O. *Les bibliothèques françaises pendant la Révolution (1789-1795) ; recherches sur un essai de catalogue collectif*. Bibliothèque Nationale, 1970, is een gedetailleerd verslag over het wel en wee van deze literaire pakhuizen.
Norris, D.M. *A history of cataloguing and cataloguing methods 1100-1850, with an introduction survey of ancient times*. Grafton and Company, 1939, p. 195-196 over de regels voor titelbeschrijving.
- 21 Malclès, Louise-Noëlle. *La bibliographie*. Presses universitaires de France (PUF), 1956, p. 89-91.
- 22 Gérard, J. L'organisation mondiale de la documentation universelle. *Chimie et industrie*, 1932, vol. 28, p. 212.